

Arrasateko testu zahar bi

ARANTZAZU OZAETA

(EHU)

Abstract

On this paper we publish and comment two texts from Mondragon wich were written at the end of XVIIIth century and beginning of XVIIIth. The first one (1682), previously published by I. Sarasola receives a new treatment; and the second one (1705) unpublished till now is a brief proclamation against deserters and Gypsies of the time of the War of Spanish Succession and presents some interesting linguistic innovations.

1. Arrasateko Udaletxeko artxiboan lo zetzan ahapaldi hau Pedro Uribarrenak aurkitu zuen 1682ko dokumentu batean. Beranduago, Ibon Sarasolak bere "Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos" (ASJU, XVIII, 1983, 72. or. berrargitalpena, "ASJU-ren Gehigarriak" 11, Donostia, 1990, 206. or.) liburuan tarte bat eskainiz, Uribarrenak bidalitakoa argia ikusi zuen. Eta horrela irakur daiteke aipatu lanean:

Larrosa crabel jasmin æ lore
galant gustiac baturic
erramillite eder bat dago
errionetan jaioric
Ainda ederra dauco egusquia
confendidua arturic.

Bestelako iruzkinik egin ez arren, azken lerroko lehen hitza aski irakurgaitza dela aipatzen du, eta ziurrenik *confundidua* irakurri behar dela.

Arrazoi du eskuizkribuan ez dela hitz hau argiro ikusten esatean (ikus bukaeran ematen dugun argazkia), berak emandakoaz at, beste irakurketa ezberdin bi egiteko bidea ematen duelako: ezohizkoak begitandu zaizkigun *confendircia* edo *confendercia*. Hitz hauen gainean beherago arituko gara.

Beste alde batetik, bostgarren lerroko azken hitzari nahiko garbi antzeman dakioke ergatibo marka eskuizkribuan, *egusquiac* beraz. Ergatibo marka hau -s baten

*Eskerrak eman nahi dizkiot Rikardo Arregiri lan honen zirriborroa irakurri eta zenbait datu emateagatik. Haatik, Joseba Lakarrarekin dut zorrik handiena.

traza duen izkiaren gainean egokitutako zuzenketa da eta, honen aurrean *confendidua* ezin onar daitekeela ematen du, ahapaldiaren ulergarritasuna ilunduko bait luke.

Alabaina, laugarren lerroko azken hitzari gainean erantsitako *-io-* diptongoa, autore ezezagun honek lehen irakurketaren ostean eginiko zuzenketa litzateke.

Arestian esan bezala, arrotz begitandu zaigun hitzaz ihardungo dugu, *confendencia* hitzaz. Azken laugarren letra *-n-* irakurtzea ezinezkotzat joko balitz (ez zaigu horrela iruditzen)¹ argi ikus daiteke *confidencia* mailegu erromanikoan kausitu ahal dakiokeela jatorria, desitxuratu duten erreduplikazio, asimilazio eta disimilazioak gorabehera. *Confidencia*-tik *confendencia*-ra jauzia —*i* > *e* asimilazioa lehenagoko ala beranduagokoa den kontua, aipatu legez, ez da pixuduna hemen— hots, *-n* horren sorrera erakusten duten beste adibiderik bada. Baita gero *confendencia* > *confendencia*, *n* > *r* disimilazioa erakusten duenik ere (gogoratu, esaterako, *beneno* > *berenu*).

“Erresetan dira misterio onec martizen da baricuetan da ofrecietan dira *agoninan* dagozanac gaiti” (D. L. Urquizu, *Liburu Virginia Santissimien errosario santuena*, 1737. Durango, 9) dio ‘agonía’ esateko. Eta *agoliñe* bezalako aldaerak guztiz arruntak dira Bizkaia aldeko toki zenbaitetan.

Semantikak ere, *confidencia* jatorrizko forma zelako ustea sendotzera garamatza. Zeren horrela irakur bait daiteke *Diccionario de Autoridades*-en *confidencia* hitza definiturik: “confianza estrecha o íntima”. Eta hauxe da *confianza*-ren definizioetarik bat: “pacto, tratado, ajuste, convenio hecho secreta o reservadamente”. Eta beherago, “En confianza. Se toma también por lo mismo que en secreto, debaxo de sigilo”. (Ikus 1. oharra).

Oharrok egin ondoren eta amaitzeko, hona hemen ahapaldia:

Larrosa crabel jasmin æ lore
galant gustiac baturic
erramillite ederbat dago
errionetan jaioric
Ainda ederra dauco egusquiac
confendencia arturic.

2. Ondoren dakarkizugun testua Arrasateko Udaletxeko Artxiboko “Korrespondentzia” atalean zetzan, inguratzen zuten ehundaka erdal eskuizkribuek ezkutatua. Legajoan gutun frango dagoen arren, Gipuzkoako Diputazioak Arrasateko Alkateari igortzen zizkion zirkularrak nagusitzen dira.

Haatik, gaurko testua ezin atal batean edo bestean sartu, erakusten duen aparteko nortasun hori aintzakotzat hartuz gero. Desberditasunak nabarmenak dira. Esaterako, data falta du, eta igorlearen izena, baita hartzailearena ere. Gaiaz den bezainbatean, Diputazioak orduko Arrasateko alkateari luzatutako zirkularretan sari-sari aipatzen den bera ikutzen du, hots, desertoreak eta ijitoak.

Eta testuaren gaia nahiz egitura behatuz gero, ohizko lekuetan “con pifano y tanbor” irakurri behar zen bandoren baten kopiarekin topo egin dugula ikusten da.

XVIII. mendea hasi berri da. 1705. urtean gaude eta Espainian eta beste zenbait lurraldetan, urte batzu lehenago hasitako “Guerra de Sucesión” deritzona ez da

(1) Cf. Urteren Gramatikako “confidence, *confidencia*”.

artean amaitu. Are okerrago doaz gauzak, urte horretan bi gorte daude eta Espainian: bata Madrilen, Felipe V.aren gobernupean, Bartzelonan bestea, Carlos Artxidukea buruzagi delarik.

Carlos Artxidukea bi urte lehenago, Vienan, Espainiako errege bilakatu zen Ingalaterra, Holanda, Inperioa eta Portugalen laguntza zela medio eta hau Felipe V.ak ezin onarrezakeen, berari testamentuz zegokion koroia onarpen eza bait zekarren ondorio gisa.

Horrela, bada, 1704. urtean Carlos Artxidukea Lisboa iristen da eta Felipe V.ak gerla honetako lehen kanpainan aurre egingo dio, alegia Extremadurako kanpainan. Jakin dakigu bandoari esker, Gipuzkoako probintziatik soldaduak joan zirela Extremadurara, baita geroago, batzuk behinik behin, desertatu eta ihes egin zutela ere.

Desertoreen kontu hau buruhauste galanta bilakatu zela agintarientzat besteak beste, Gipuzkoako herri desberdinetan urte haietan ospatu ziren Junta Generaletako errejistroek salatzen dute. Orobat orduan Azkoitian kokatua zegoen Diputazioak alkateari luzatutako zirkularrek ere.

“...se representò á la Junta que de algunos dias á esta parte avian remanecido algunos soldados desertores, que no atreviendose de dia á descubrirse en los pueblos andavan por los montes, y despoblados insultando á los caminantes, considerando la conbeniencia de su castigo...”

Honako neurri hauek hartzea erabaki zuten:

“acordò la Junta él pèdir á Su Magestad su Real facultad, para que la Diputacion de esta Provincia, ó sus Justicias puedan en primera instancia conocer, y determinar las causas de los desertores, y castigarlos sin figura de juyzio atenta veritate, sin otro recurso o apelacion, ni consulta a Tribunal Superior, para que por este medio se les infunda terror a los delinquentes, y exemplo a los demás para contenerse de incurrir en tan feo delicto”.

(Junta Generalak, Segura 1705).

Nolanahi ere den, bando honek badu beste xederik. 1695.eko pragmatika baten arabera ijitoen kontrako lege zorrotzak ezartzen dira. Honela diosku 1705eko erret zirkular baten kopiak:

“que los Gitanos que havitan en estos Nuestros Reynos (saliendo de las vezindades que seles han asignado en conformidad de lo dispuesto en la ultima pragmática contra ellos, en catorze de Junio del año de mil seiscientos y noventa y cinco) andan en cuadrillas numerosas, violando los lugares de corta poblacion, haziendo falseamientos en las entradas publicas, y cometiendo diferentes muertes, y otros delitos: y para executarlos con mayor seguridad de sus personas, y en perjuyzio de sus Vassallos, hazen sus ranchos en las llanuras inmediatas á las montañas, donde se recogen quando se intenta prenderlos, passando de ellas a otros parages à cometer los mismos insultos”.

Eta aurrerago:

“...os mandamos a todos, y a cada uno de vos, que luego que la recibays (zirkular hau) con el mayor zelo, cuydado y vigilancia que os sea possible y os apliqueys a fin de que los gitanos que huviere en cada una de vuestras jurisdicciones, se prendan, y castiguen, para que por este medio se aseguren los pueblos, y caminos de semejante gente, y los vezinos, y caminantes vivan con la seguridad y quietud que conviene”.

(Copia de la provisión real relativa a los gitanos).

3. Arestiko gai biak biltzen dituen testu hau dagoen dagoenean eman aurretik, mamiaz jabetzeko zertxobait gehiago zehaztuko dugu. Finean, bandoak papersortan gura adina bider errepikatzen den gaia tratazen du, hots, Gipuzkoako probintziatik Extremadurara joan eta desertatu zuten soldaduek barkamena erdietsiko dutela, baldin hogeitamar egunen barruan euren terziora itzultzen badira. Itzuliko ez balira, justiziak bere gain hartzen du desertoreok preso hartu eta zigortzeko eskubidea, "executando las sentencias, sin apelaz(i)on, recurso, ni consulta de tribunal superior" (Diputazioak Alkateari igorri zirkularra. 1705.10.13). Bando hau dela medio, familiak jakinarean gainean jartzen dira, abisatzeko ardura daukatela.

Azkenean, bide batez bezala, ijitoen kontua ere aipatzen da. Beraz, hona hemen testua.

1 Eregue Jaunaq aguinquetan Dau bere zedula Real batteti q provinzia oneta ti tterzioan joan sirean soldadu gustiaq es tremadurara. Eta andi, etta bideettati esca 5 padu etta igues eguin eburn gustiaq; ogueta amar egun barruan biurttu ditesela Eureen terziora ta conpañietara ta orregas parcatuten deustela oraingañõ igues eguiñagaitq merer zietan sittuben pena gustiaq. au adietan da 10 biursen direanaquin asentteetan euren plazaq. etta termino esan dogun barruan joaten ezpadira, Justiziaq eguindaguiala Dilixenja presso arseeco ala iguesi dabilsen gustiaq eta causa sustanziadu ainbat lastterreen aguindu 15 daguiala arcabuzeasen ta au adicen da ejecutadu didila apelazino bacariq beste recurso bagariq. ta corriduco dau terminoaq gaurco eguneti; eta evitadu din Riezgo au; gurasoa edo anaeq edo aydeaq. ala 20 iguesi dabilsenaq avisadu daguiela euren obligazonaquin cunplidu daguien tamiseria ain andian eureen buruaq ecusies taguien de la mesma suerte Aguirie da edosein per(son)a, ecusi badagui Juridizino onetan hijituriq ala 25 guisnosiq nola anrrariq ala umeriq; avisadu daguiola alcalde Jauna eta espabere Justicia eguingo(da)la.

Grafiari bagagozkio, ez du aparteko zailtasunik erakusten. Markatu beharra dugu, agian, noizean behin t bikoitza darabilela eskribauak hasieran zein hitzaren erdian leherkari ahoskabea isladatzeko. Baina oro har testuan bestelako grafia gailentzen denez, t bakarra alegia, bata edo bestea ezartzeko erizpidea arras arbitrarioa dela pentsatu behar da. Gainera, sasoiko moda hau zela kontsidera genezake (cf. Barrutia, Bulda...), erdal testuetan ere duen ugaltasuna akorduan izanez gero.

4. Ondoren ematen dugun errata saila luzea izatea testua narras edota agudo idatzia izateari egotzi behar zaio.

1.go lerroan *erregue* irakurri behar da, *Eregue* barik.

5. lerroan *ebun* beharrean, *eben* irakurri behar da. Gaur egun, ostera, *aiuen* da arrasatearrek darabilten forma.

8. lerroan *duesttela* irakurtzen dugu, nahiz eta eskuizkribuan *u* hori lohitzten duen mantxa batek, *o* eta *u*-ren arteko desberdintasuna gura litzatekeen gardentasunaz ikusten utzi ez.

16 eta 17. lerroetako *bacariq* eta *bagariq* gauza bat dira, dagoen aldea grafia mailakoa delarik soilik. Lehena errata da.

21. lerroan *obligazonaquin* barik, *obligazinoquin* irakurri behar da. Cf. 16. lerroko *apelazino*, bustidurarik gabe. Aitzitik, 8. lerroan *aguiñagatik* daukagu. Dena den, adibideak ez dira parekoak.

25. lerroko *guisnosiq* errata da, *guisoniq* behar luke.

26. lerroak sintaxi arraroa dauka, *Jauna* hitzak datibo marka idazteke dauka eta.

27. lerroan *eguingola* beharrean, *eguingo(da)la* eskatzen du. Badirudi azken hitzeko ankasartze hau eskribauearen eskuari egotzi behar zaiola.

5. Azterketa lingüistikoa

5.1. Bokal luzeak. Bizkaieraren barnean, jakina denez, badira hizkera batzu non bokal luzeak historikoki ez diren arrotzak, hala nola, Bizkaiaren ekialdean eta Gipuzkoako bizkaieraduntzat jo ohi diren herrietan. Horietarik, Oñati eta bere auzoa den Araotz dira egun zeharo saihesten direnak, bokal luzeak gordetzen dituztela esateko adibideak daudelako. K. Izagirrek ("El vocabulario vasco de Aránzazu y Oñate" [=ASJU 1970]) jakitera eman zituen lekuizenak ditugu lekuko, eta baita Elgeako mendilerroaz bestalde, Araba aldetik, jaso ahal izan diren lekuizenak.

Nahiz eta gaur egun hain esparru meharra izan, garai batez bokal luzeak egun baino maiztasun larriagoa zutela (cf. RS 214 *errecaac*, Garibai nom. pl. *sava-ac*, etab. FHV, 111-112) isladatzen du honek testu honek ere. Salbuespenak salbuespen,² Leintz aldean ez da horrelakorik atzematen, ezpada aspirazioaren galera dela medio sortu diren bokal elkarketa duten adibide urriak.

Testua behatuz gero, bada, *arseeco* (13), *lasterreen* (14), eta *eureen* (6, 22) dakuski-gu. Nolanahi ere, zergatik ez dakigula, *euren* (10, 20) bokal bakunarekin paratua ere badugu: bina agerraldi. Batzutan bokal luzea markatzea eta bestetan, aldiz ez markatzearen kontu hau, ezkututzen zaigun arrazoiren bategatik, Prai Bartolome zein Mogelen lanetan ere badakusagu.

5.2. Bai bizkaiera eta gipuzkera zaharrean —hizkera zenbaitetan bederen— zein araberan (cf. J. A. Lakarra, ASJU, xx, 1986: 3, 661) bete ohi den *edin laguntzailearen *-adi* > *-idi* asimilazioa hemen ere gertatzen da. (16) *didila*, (18) *din*, (< *didin*) bokal arteko frikariaren galeragatik.

5.3. Bizkaiera zaharrean —eta berrian— adizkietan bete ohi den *-a-* (bipertsonala) / *-e-* (tripertsonala) alternantzia, J. A. Mogelen *Peru Abarca* (1802) lanean, iada, neu-

(2) K. Izagirrek (op. cit.) berak aipatzen du Aretxabaletako Arientza auzoari bertakoek *Arientzaa* esaten diotela.

tralizaturik ageri da, *egin* aditzaren kasuan bederen (*edun aditzean, aldiz, gaurdaino gorde da bereizketa). Baina neutralizazio honen lehen agerraldia ia ehun urte atzera genezake, testuan azaltzen diren adibideak aintzakotzat hartuz gero. (12) *daguiala*, (id 15) biak ongi erabiliak, eta, aitzitik, (20) *daguiela*, (26) *daguiola*, berez eskatzen zuen triperzonalaren markarik gabe.³

5.4. Objetuarekiko komunztadurarik eza, aski zahartzat jotzen da ari garen para-je horietan, Barrutiaren lanean eta Antzuola aldeko Amiletaren dotrinan (1678) ere bete ohi delako. Eta Araba aldean, (cf. Gamiz eta Landuchio) orobat Gipuzkoako hizkera zenbaitetan ere, anitz dira adibideak. Testuko adibide bakarra honako hau da: (21-22) *tamiseria ain andian eureen buruaq ecusi es taguien*.

5.5 Euskalki zahar orok ozen ondoren txistukari frikariak ezarri ohi ditu afrikatuen kaltetan. Halaz guztiz, jakina da ez dela hori egungo egoera euskalki gehienetan. Badugu hemen lege zaharraren adibiderik: (10) *biursen*, (13) *arseeco*, (20) *dabilsenac*.

5.6. -Ø / -tu ezberdintasuna partizipioaren eta erradikalaren artean Arrasateko erreketaren kantan eta oro har, xv. mendeko testu gehienetan gordetzen delarik ere, xvii.etik aurrera ez zaio partizipioaren marka eransteari arraro eritziko. Are gehiago, prosan ez da besterik ageri. Poesian, Barrutiagan alegia, bietarik aurkitzen ahal dira. Hemen paratzen ditugun adibideak, hala ere, joera berrizale horren lekuko dira: (6) *ejecutadu didila*, (18) *evitadu din*, (20) *avisadu daguiola*.

5.7. Ablatibo markari bagagozkio, *-reanik*, *-rik*, *-ti*, *-tik* aukeren artean, azken bien alde makurtu zen eskribaua, eta honela dio: (2) *battetiq*, *onetati*, (4) *andi*, *bideeta-ti*, (8) *eguiñagatiq*; (18) *eguneti*. (4. ren kontra).

5.8. Komitatiboaz den bezainbatean, *-gaz* darabil singularrerako eta *-kin* pluralerako, adibide bana: (7) *orregas* vs. (10) *direanaquin*. Barrutia aramaioarrak ere *-gaz* darabilela singularrerako eta *-kin* plurala nahiz singularra adierazteko esan behar da. Markagarria dateke pluralean *-kaz* atzizkiaren seinalerik ere ez agertzea batean zein bestean.

5.9. Leizarragarekin hasi eta xix. mendearen erdiraino behintzat, euskalki guztietarako erabat arrunta den erlatibozko perpausa paratzeko modua daukagu hemen ere isladatua 11. lerroan, *termino esan dogun barruan*.

5.10. Hiztegiari gagozkio, 15. lerroan *arcabuzeasen* aditza daukagu. Eta honela definitzen du *arcabucear* E. de Terrerosek bere *Diccionario Castellano con las voces de ciencias y artes* (1786), 'tirar con el arcabuz. Dícese también del soldado á quien arcabucean, ó pasan por las armas'.⁴

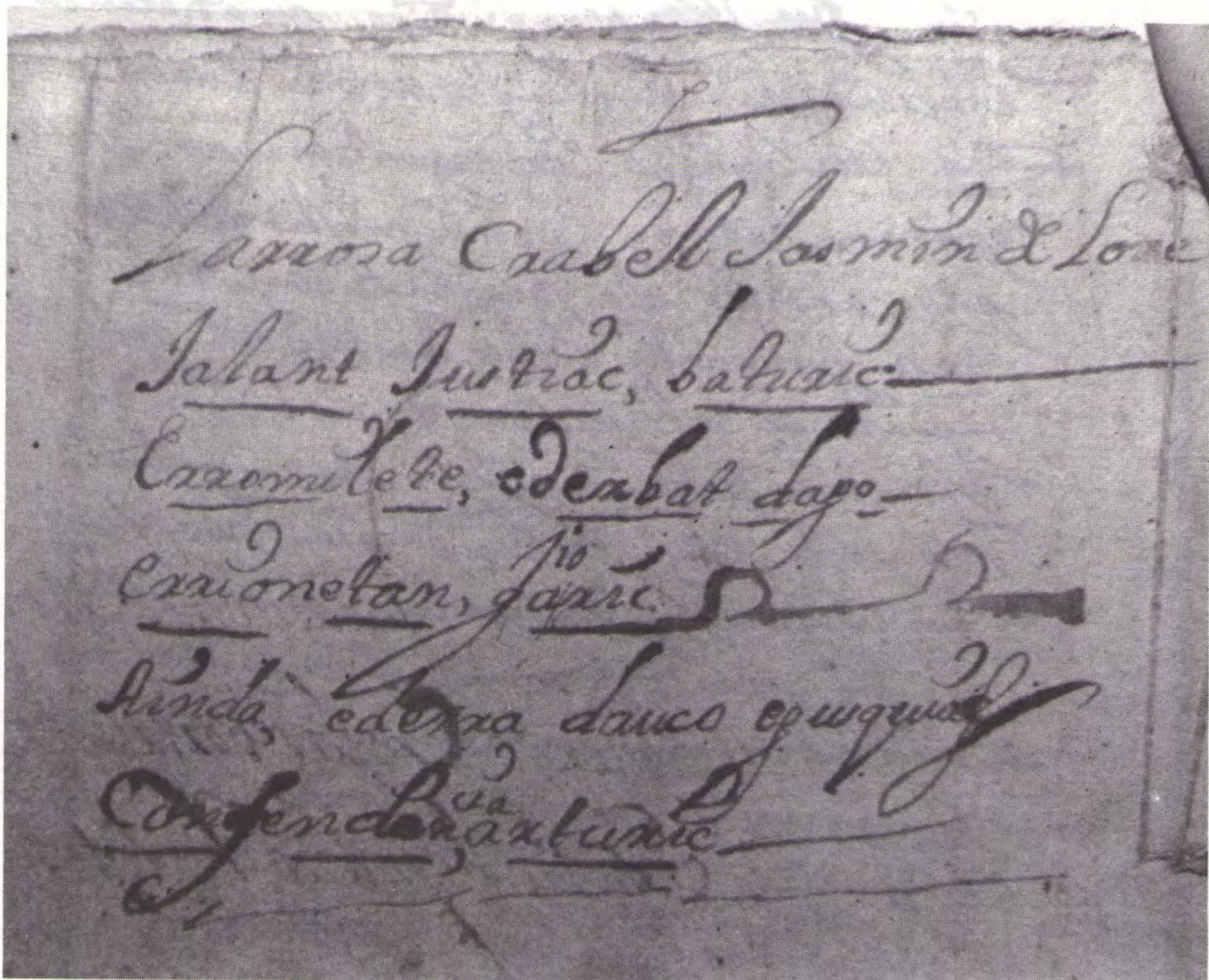
5.11. 19. lerroan *anaea* dugu, Prai Bartolome, J. J. Moguel, Oñatiko eskuizkribua, Eusebio M. Azkue eta Etxeitaren lanetan bezala. Alabaina, Azkuek bizkaieraren formatzat jotzen du bere hiztegian.

(3) Cf. Lakarra op.cit. non laburtzen bait dira lehenagoko Mitxelena eta Irigoienen azterketen emaitzak.

(4) "En enero de 1705 el fusil con bayoneta sustituyó al mosquete, arcabuz y pica; en marzo se mejoró el reclutamiento al decidir el alistamiento de un hombre por cada cien de la población; y se nombró un director general de infantería. Desaparecía así la antigua tradición militar española. Por otra parte, ya el decreto del 28 de septiembre de 1704: el antiguo vocablo de tercio fue sustituido por el nuevo de regimiento..." Antza denez, hitz berrien ohiartzuna ez zen honaino iritsi. (Janine Fayard, La guerra de Sucesión in Manuel Tuñón de Lara, *Historia de España. V la frustración de un Imperio. 1476-1714*. Ed. Labor. Barcelona. 3. ed. 1983.

5.12. 25. lerroan, *anrrarik* dakar, Astarloak moduan “Bera dala mundu eta zeru, gizon eta Aingeru guztijen *Anra*, edo Señora, eta Erregina” (Astarloa II, 272). Berton *-ko* gentilizio atzizki eta guzti, ageri den *hijitucoriq* hitza ere aipagarria da. Honen oinarrian, *Diccionario de Autoridades*-ek (1724-36) “lo mismo que Gitano” definitzen duen “egypciano” legoke:

“cierta clase de gentes, que afectando ser de Egipto, en ninguna parte tienen domicilio, y andan siempre vagueando. Engañan a los incautos, diciendoles la buena ventura por las rayas de las manos y la phisonomia del rostro, haciendoles creer mil patrañas y embustes. Su trato es vender y trocar borricos y otras bestias, y a vuelttas de todo esto hurtar con grande arte y sotileza”.

Segue guenae sanrag agunguetan Dan
 beraz eduli keat batetik proungiat neti
 a tenzio an. San siraan sol da du gusting G
 memadurana. Eta andi, eta bidetanti. Eca
 pa du eta Jones Equin Burguñag; Ogueta
 amon Guin Sarman biruñ chitela Eruen
 teziara tan longamietara ta ongas par catua
 del Orela oraingaro Jones equinagatik mese
 zieran frub campenagustag. au adietanda
 biruñ dikanagin. fectetian luer pla
 Zag. Eta tamino Coandayun barmuan Toate
 apadixan luer agag Guindaynala Dila conje
 pueno arseco ala yuanda Bileguñag et
 canja fustangidu ambat las tenores. agun
 daynala arca bucafen ta au adietanda
 e fectadu di di la apellagins bacang. beco
 Refuras bayang. ta amnducodan termino a
 gaur is equeti. Eta en luita dudin Rieg
 au; gungosa eds ana eag Edo ay deag. alk
 Jones dabit enag. au fadu dajueli Euen
 o Bizagisagin ampli du dajuer tamio en
 ain andian Euen bunnag. Quies tagi
 del mas mafuete Ayime da Capa erig et
 luita dayn lundjimo oneran fultu conig. ala
 quion smig no la anarag ala Emenig; au
 sad. Rasmolal ab calce Nauna. Eta Capabene

